

УДК 81'25

Марченко Н.В.
(Київ, Україна)

ПІДБІР ВАРІАТИВНИХ ВІДПОВІДНИКІВ У ПРОЦЕСІ АДЕКВАТНОГО ПЕРЕКЛАДУ

У статті розглядається існуюча на сучасному етапі в перекладознавстві система відповідників, які застосовуються у процесі перекладу з метою досягнення адекватного перекладу тексту.

Ключові слова: адекватний, відповідник, еквівалентність, компетенція, лексико-граматична трансформація.

Рассматривается существующая в теории и практике перевода система эквивалентов, которые употребляются во время перевода различных текстов.

Ключевые слова: адекватный, эквивалент, эквивалентность, компетенция, лексико-грамматическая трансформация.

The article deals with the conventional system of equivalents in the process of the translation, which was applied into practice with a view to adequacy of translation.

Key words: adequate, equivalent, equivalence, competence, lexico-grammatical transformation.

Природні мови є продуктом і засобом пізнавально-практичної та міжмовної комунікативної діяльності людини. У кожній мові, з одного боку, формується та функціонує особлива мовна класифікаційна модель світу. З іншого – з розвитком різнопланових концептуальних картин світу в мові кожного народу закріплюється соціальний та культурний досвід усього людства на певних етапах його історичного розвитку. У процесі міжмовної взаємодії набуває великого значення переклад як вид комунікативної діяльності людини і попри виконання ним своєї безпосередньої функції, а саме – усунення як мовного, так і культурно-естетичного бар'єру між комунікантами, переклад “завжди програє у часі одномовній комунікації”, однак “його масштаби не зменшуються, позаяк засвоєння складної естетичної та наукової інформації у вторинній культурі можливе лише шляхом її письмової фіксації засобами цільової мови” [1:163]. Функціональність перекладу в сучасній картині світу визначається ще й наступними його функціями: когнітивною, креативною та охоронною. У перекладознавстві щодо виконання перекладом його функцій відомою є проблема, яка містить у собі поняття мовної, відповідно й перекладної універсальії, тобто завжди виникає питання про перекладність чи неперекладність слова, словосполучення, речення і навіть тексту. На цій ниві точилися і точаться гострі дискусії стосовно розв'язання проблеми перекладності та “неперекладності” у перекладацькій

діяльності. М. Рильський [2:54] зазначав, що “перенесення образів, метафоричних порівнянь, фонетичної музики з однієї мовної стихії до іншої – річ неможлива” [2:54]. А. Федоров, висловлюючи свою точку зору стосовно перекладності [3:15], наголошував на тому, що теоретики перекладознавства “дуже часто мають на увазі інтерпретацію назв національно-специфічних реалій, передача яких безсумнівно належить до найбільших, хоч і переборних, як свідчить досвід, труднощів”. Розв’язок перекладності та неперекладності у практиці перекладу і є основним законом для перекладача, сформульований на базі теоретичних знань та практичної діяльності науковцем С. Ковганюком [4:23], який стверджував, що “якщо хочеш гармонійного поєднання форми та змісту, то бери зміст оригіналу, але надавай йому форми, властивої твоєї рідній мові”. Перекладаючи різнопланові за змістом та жанром тексти, перекладач відповідно підбирає адекватні відповідники в цільовій мові, тому що автори використали ті лексичні одиниці висхідної мови, які найточніше змогли передати їхні авторські задуми. Особливо, у текстах художньої літератури відображена як уся палітра лексичного складу мови, так і всі, характерні їй, граматичні явища, відтак, під час перекладу набути знання з граматики є безпосередніми “автоматичними” помічниками перекладача, оскільки якраз у процесі перекладу “такі помічники”, можна сказати, на рівні підсвідомості перекладача, перетворюються у так звані перекладацькі граматичні еквіваленти одночасно обома мовами. Іншим важливим помічником перекладача є його знання рідної мови, яку він завдяки своїй діяльності збагачує, виконуючи місію посередника (комунікативна, міжкультурна функції перекладу), до того ж, здійснює охоронну функцію рідної мови. Отже, важливу роль у процесі перекладу відіграє перекладач, який повинен володіти різного роду вміннями, чи компетенціями, індивідуума та фахівця, тобто – бути індивідуумом з енциклопедичним рівнем знань, що і є “передумовою об’єктивно вірного сприйняття перекладу” [3:12] реципієнтом у майбутньому. А мовна компетенція перекладача покладана забезпечити еквівалентність перекладу щодо оригіналу на двох основних рівнях перекладу: системному (формальному) і текстовому (комунікативному). Поєднання у перекладі цих двох рівнів дорівнюється еквівалентності та адекватності перекладу. Звідси впливають два типи еквівалентності, чи рівнозначності, які можуть характеризувати відношення тексту оригіналу до тексту перекладу і які фактично перебувають у діалектичній залежності один від одного заради здійснення перекладачем адекватного перекладу. Перекладач як оператор логічних операцій на межі перекладацької дихотомії “текст-оригінал” та “текст-переклад” перетворює висловлювання однієї мови на нові висловлювання іншою мовою, використовуючи логічні операції трансформаційних процесів обох мов як бінарний оператор передачі інформації. Різниця внутрішньої форми слова, яке позначає одне й те ж поняття у різних мовах, обумовлює необхідність враховувати особливості кожної мови у процесі вибору прийомів застосування лексичної трансформації. Проте, оскільки кожний переклад реалізується у цільовій мові, незалежно від того, якими засобами він здійснюється, він повинен завжди приводити до рівнозначності, тобто еквівалентності тексту висхідної мови. Прийоми трансформації мають творчий характер, однак, якщо результат рівнозначності набуває оптимально абсолютного значення для носіїв обох мов у денотації одних і тих же предметів, явищ чи понять, то він може бути зафіксованим у двомовному словнику як еквівалент, чи відповідник. Звичайно, оптимальність і сталість у системі відповідників може формуватися, як правило, лише у вузьких за змістом кон-

текстах, тому закріплені у словниках приклади перекладу шляхом трансформацій рідко виходять за рамки словосполучень, і найчастіше такими словосполученнями є фразеологізми. Водночас нові терміни чи слова-неологізми можуть не входити до складу лексикографічних джерел, адже робота укладача словника є копіткою, тривалою за часом працею, а носій мови оригіналу використовує у своєму мовленні мовні одиниці, які потребують перекладу. У сучасному перекладознавстві, в теорії і практиці перекладу, вибудовуються три категорії відповідників, шляхом логічного підбору яких здійснюється адекватний переклад: 1) відповідники, які склалися у результаті рівнозначності денотата в двох мовах і є, окрім того, результатами взаємодії мовних контактів, називаються *словниковими відповідниками*; 2) Відповідники неоднозначного слова, яке позначає, з першого погляду, схоже поняття у всіх мовах світу, проте не є тотожним поняттям у категоризації мовної одиниці тієї або іншої мови і вимагає для свого пояснення контекст, називаються *варіативними / контекстуальними відповідниками*; 3) *лексико-граматичні трансформації* – «застосування різних способів та прийомів» [5:7] практики перекладу. Відомо, що в процесі перекладу певні відтинки мовленнєвого потоку піддаються перекладу при використанні словникових відповідників відповідно до норм мови-перекладу. Словникові відповідники характеризуються своєю сталістю і відносною незалежністю від оточення. Тобто, там, де між мовами у процесі їхньої взаємодії утворилися словникові відповідники, перекладач позбавлений можливості вибирати. У процесі ж перекладу з однієї мови на іншу потрібно враховувати взаємодію одних і тих же чинників логіко-семантичного ряду для передачі одного й того ж смислового змісту як в тексті-оригіналі, так і в тексті-перекладу. Наприклад, під час письмового перекладу виділяються одиниці перекладу, для яких у мові-перекладу відсутні будь-які словникові відповідники. У такому випадку, для точності перекладу значення слова інколи потрібно поступитися економією мовних засобів – перекладати більш розширеним варіантом, тобто – способом додавання слова чи слів або за допомогою описового перекладу (напр., так прийнято перекладати лінгвокраєзнавчі реалії, сучасні терміни економіки чи інших галузей знань), застосовуючи усі існуючі в теорії прийоми та способи лексико-семантичної трансформації. У теоретичній літературі на сучасному етапі розвитку перекладознавства виділяють дев'ять способів відтворення у мові-перекладу краєзнавчих та етнічних реалій, неологізмів, термінів. Це – комбінована реномінація, дескриптивна перифраза, транскрипція (транслітерація), ситуативний відповідник, калькування, гіперонімічне перейменування (генералізація), транспозиція на конотативному рівні, метод уподібнення (синонімічна заміна) та контекстуальне розтлумачення реалій [1:190]. Варто зауважити, що дуже багато слів німецької мови, які вже стали надбанням лексикографічних джерел, є недиференційованими, тобто мають таке поняття, яке не можна охопити одним словом в українській мові під час перекладу. Такі німецькі слова здебільшого відносяться до категорії абстрактних іменників чи до тих одиниць, які утворюють терміносистему правничих наук. Наприклад, іменник *die Lerneinstellung* (нім.) – дослівний переклад – „*позиція навчання або відношення до навчання*», проте кращим варіантом перекладу німецького композитного утворення буде – «*свідоме ставлення до навчання*»; *die Urteilsfähigkeit, die Urteilskraft, das Urteilsvermögen* – „*вміння робити висновки, здатність судити про що-небудь зі знанням справи*»; словосполучення *den Neigungen nachgehen* – „*займатися тим, до чого є нахил*», хоча тут підходить і може більш слушно використовувати дієслово української

мови «цікавитися». З точки зору практики перекладу, доцільно розрізняти випадки, коли варіативні відповідники слова, по-перше, подано у словнику та, по-друге, коли вони, деякою мірою, відсутні у тому значення, що подано у контексті. У першому випадку перекладач вирішує завдання вибору одного адекватного в цьому контексті варіативного відповідника слова мови-оригіналу з кількох, поданих у словнику відповідників. Для цього перекладач повинен точно визначити лексико-семантичний варіант слова (тобто, в якому значенні воно вжито), після чого підібрати належний відповідник з тих слів, що наведені у словнику, до контексту. Варіативні відповідники встановлюються між словами в тому випадку, коли в мові перекладу існує декілька варіантів слова для передачі одного й того ж значення слова мови оригіналу. Розглянемо один приклад. Іменник німецької мови «*der Soldat*» має у двомовному словнику щонайменше два відповідники [6:358], а фактично чотири – 1. „солдат, военнослужащий, военный»; 2. шахм. «пешка». „Великий німецько-український словник” [7:559] подає нам два відповідники до іменника німецької мови – «солдат, військовик». Оскільки це слово іншомовного походження як у німецькій, так і в українській мовах, то розглянемо його тлумачення у словнику іншомовних слів – (італ. *soldato*, від лат. *soldare* – наймати, платити жалування) – 1) *Категорія рядового складу військовослужбовців* 2) В широкому розумінні – *воїн, військова людина, ветеран* [9:774]. Побудовані ряди у «Синонімічному словнику української мови» (2006) – «солдат» – (військовик найнижчого звання сухопутних військ) *рядовий, боєць, стрілець* заст.; «служивий» заст., *москаль* заст., *служба* розм. (переважно у звертанні), *рядовик* розм. заст., *жовнір* діал.” [11:646]; «військовик – (людина, що служить у війську, армії) *військовослужбовець, військовий; армієць* рідше» [11:281]; «*вояк* – (військовослужбовець або учасник боїв, воєн) *боєць, воїн, вояка* розм..., *воячисько* фам., *воячина* збір. розм., *звитязець, витязь* поет., *войовник* заст., *оборонець* заст., *ратник* заст., *ратоборець* заст., *рубака* розм.» [11:304] – демонструють явище стилістичної диференціації вживання слова, тому що воно позначає особу, яка служить у війську, проте залежно від виконуваної нею функції має синонімічні відповідники, забарвлені різними емоційно-семантичними відтінками відповідно до сфери використання слова у тому або іншому контексті. Та й мотивація слова у номінації суб’єкта у різних формульних зображеннях є первинною по суті, проте вторинною відносно різних аспектів суспільних явищ, що зумовили найменування. Залежно від того, про що пише чи говорить автор, будь-яке слово цього семантичного гнізда може вживатися як у прямому, так і в переносному значенні та володіти різними семантичними відтінками стосовно контексту. «Новий тлумачний словник української мови» [12:351] тлумачить лексику як «*рядовий, військовослужбовець сухопутних військ, стрілець, вояка, боєць, воїн*». Двом останнім іменникам української мови відповідає еквівалент у німецькій «*der Krieger*» [7:392]. Тому, якщо ми будемо перекладати тексти з німецької мови українською чи навпаки, в яких буде зустрічатися лексична одиниця „*der Soldat*», то залежно від жанру тексту та його стилістичної наповненості будемо підбирати й відповідники в українській мові. Так, „Німецько-російський синонімічний словник“, за редакцією І. Рахманова, визначає цей іменник німецької мови як індіферентний синонім, що має ще три еквівалентні одиниці – „*der Gemeine, der Krieger, der Feldgrau*» [10:429]. Зауважимо, що всі ці синоніми не є частотними у вживанні сучасної німецької мови, можливо, окрім іменника „*der Krieger*” [17:900], попри те, що він вважається історизмом у німецькій мові. У давніх германців

так називалися „зброєносці“ і цей іменник є похідним словом від іменника «*der Krieg*» [14:533]. До того ж, тлумачний словник *Sprachbrockhaus* тлумачить цей іменник у значенні „*Soldat, Kämpfer*“ [16:376] – укр. „солдат, вояка». Окрім того, у складі сучасної лексичної системи німецької мови слово вживається у складі атрибутивних словосполучень на кшталт – «*ein kalter Krieger*» – „політик, який підтримує методи ведення холодної війни», «*ein müder Krieger*» – „втомлений спортсмен». Два інших іменника – 1) архаїзм – «*der Gemeine*» – *Soldat der untersten Rangstufe* – [16:239] – у синонімічному словнику відповідає званню військовослужбовця, місце якого з такою номінацією визначено у статуті; 2) професіоналізм (часів першої та другої Світових воєн) „*der Feldgrau*» – „солдат-ніхотиниць», «сіра шинель». Одномовні словники *Sprachbrockhaus* та *Duden* взагалі не тлумачать останній іменник, проте пояснюють похідний від нього прикметник „*feldgrau*», від якого і утворився похідний іменник німецької мови – „*feldgrau wie Frontuniform*» – „сірий як фронтова шинель». Читаючи роман Г.В. Каца «Замковий провулок, 21», ми бачимо, що авторські спогади про дитинство тісно переплетені з тогочасними реаліями, які письменник намагається передати мовними засобами, використовуючи відповідно і лексичні одиниці, вживані у роки Першої Світової війни – «*An der Wand hing das Bild seines Vaters. Er erinnerte sich kaum noch an ihn. Er sah das Bild an. Ein Feldgrauer mit Pickelhelm, ein freudes, schmales Gesicht mit Brille und Schnurbart, Schafstiefel mit hineingestopften Hosenbeinen. Der Vater lag irgendwo in Flandern*». – Перекладаємо – «На стіні висіла фотографія батька. Він ледве пригадує його. Глянув на фото: вояка у касці зі шпилем, видовжене добре обличчя в окулярах та з вусами; чоботи з високими халявами, в які заправлені штани. Десь у Фландрії була могила батька». Поява лексеми «*der Feldgrau*» у художніх творах могла бути спричинена впливом позамовних чинників, тобто логічно-поняттєвою категоризацією розрізнення денотатів користувачами мови, а саме протилежним позначенням особи до існуючого чину в німецькій армії в історичному минулому, а саме – „*Feldweibel*» („*Unteroffizier*» *erweiterter Standardwortschatz fachsprachlich (16. Jh.)*, *fnhd. feldweibel Stammwort. Seit dem 16. Jh. zu Weibel „Gerichtsdienner“, also eine untergeordnete Amtsperson im Feld (Krieg, Heer)* [14:284] – укр. „фельдфебель, старший сержант» [7:234]. Іменник «*der Feldgrau*» закріпився у мові військових з метою протиставлення простого рядового в армії і його безпосереднього начальника. Проте на відміну від слова „*der Feldweibel*», іменник „*der Feldgrau*» зафіксований не у всіх лексикографічних джерелах, зберігся більше в усній формі, відомий неширокому загалу населення, тобто не є частотним у вживанні і відноситься до архаїчних професіоналізмів. У сучасній німецькій мові іменник „*der Soldat*» [17:1415] має низку значень, а саме – 1) *Angehöriger der Streitkräfte eines Staates* – (укр.) „військовослужбовець військових сил однієї якоїсь держави»; 2) *Schach: Bauer* – (укр.) шахи: „пішак»; 3) *zur Verteidigung befähigtes Tier in Ameisen oder Termitenstaaten* – (укр.) „мураха-воїн». *Sprachbrockhaus* тлумачить слово так – *ursprünglich eine Sold empfangene Militärperson* – первинне значення слова «особа, яка служить в армії, отримує платню по найму» [16:644]. Інші лексикографічні джерела ще інакше: 1) *urspr. eine Sold empfangene Militärperson*; 2) *unterster Mannschaftsdienstgrad der Land- und Luftstreitkräfte* – (укр.) „найнижчий ранг військовослужбовця у наземних та військово-повітряних силах будь-якої країни» [13:1110]; *ein Mitglied einer Armee oder jeder, der kein Offizier ist* – (укр.) „особа, яка служить в армії або той військовослужбовець, який не є офіцером» [15:891].

Отже, три різних тлумачних словники німецької мови пояснюють денотат, відомий з давніх часів у багатьох мовних картинах світу, по-різному, проте ці пояснення мають однакове смислове навантаження. Якраз про цей випадок можна сказати, що денотат володіє як денотативним, так і конотативним значеннями, які співпадаючи у варіативних відповідниках двох мов, є зовсім різними у формі словникових відповідників у тому або іншому контексті під час перекладу. У різних мовленнєвих ситуаціях, або ж у текстах, ми розрізняємо це слово неоднаково, тобто розуміємо його не як рівнозначні поняття категоріального світу, а як наближені за значенням денотати (наприклад, у контексті розрізнення посади в армії «солдат – рядовий», «солдат – офіцер» і т.д.). Ось, читаємо анотацію до роману Еріха Марії Ремарк «Дорога додому» – «In „Der Weg zurück“ schildert Remarque die Auswirkungen des Krieges auf Geist und Seele der jungen Soldaten nach ihrer Rückkehr in die Heimat“... Перекладаємо – „У романі «Дорога додому» Ремарк продемонстрував вплив війни на душі молодих солдат після їхнього повернення на Батьківщину» – одне речення з публіцистичного тексту. Відкриваємо той же роман письменника і, звичайно, в ньому теж знаходимо уривок, в якому вживається іменник «der Soldat» – „Menschen wollt ihr werden? Ihr seid ja noch nicht mal Soldaten! Wenn man sieht, wie ihr eure Gewehre anfasst, kann man Angst kriegen, dass ihr euch die Hände brecht!“ – Перекладаємо – «То ви хочете стати людьми? Та ви вже й не вояки (Та ви вже ж ніякі і не вояки)! Якщо хтось побачить, як ви до своєї зброї доторкаєтесь, то може переляк схопити, що ви собі всі руки переламаєте». Звичайно, можна перекласти, вживаючи різні іменники української мови з синонімічних рядів (див. угорі) або ж просто використати іменник «солдат», проте якраз тут підібраний іменник української мови передає зміст цієї контекстної ситуації, яку відобразив автор у своєму романі, зображуючи колишніх солдатів Першої Світової війни як людей тогочасного „втраченого покоління“, які повернулися з війни і які навчилися воювати, але не навчилися жити у післявоєнний час. Словник «Ложных друзей переводчика» [8:391] звертає нашу увагу на те, що в шахах апелював «der Soldat» вживається у значенні „лішак“, тобто володіє вторинною семантикою, і тому перекладачеві необхідно знати цей термін українською мовою, особливо в процесі усного перекладу. Водночас, як ми бачимо в інтерпретації Sprachbrockhaus, цей апелював використовується і в зоології, тому українською мусить перекладатися згідно терміносистеми української мови «мураха-воїн». Перше значення іменника у словнику Sprachbrockhaus «der Soldat» може належати до групи варіативних відповідників і потребувати їхнього підбору в мові перекладу залежно від контексту, а друге і третє значення слова є словниковими відповідниками «лішак», «мураха-воїн», і незалежно від того, що вони є денотатами різних терміносистем, їх потрібно перекладати відповідно до текстового наповнення. Наприклад, у статті лексику німецької мови як довідниковому тексті подано інформацію – «Ameisen – ... ein Volk besteht aus mehreren «Kasten“: geflügelten Weibchen (Königinnen) und Männchen sowie geschlechtlich unentwickelten, flügellosen Arbeiterinnen und Soldaten...“ [13:42] – «Мурахи – ... вид комах, який складається як з декількох «каст»: самок (королів) та самців з крилами, так і статеводорозвинутих, безкрилих мурах-робітниць і мурах-воїнів».

Отже, варіативні відповідники – існуючий найпоширеніший класифікований вид відповідників у теорії і практиці перекладу для адекватної передачі тексту-оригіналу мовою перекладу з метою подачі реципієнтам найоптимальнішого варіанту тексту,

оскільки більшість слів (в тому числі певна кількість термінів) є неоднозначними і вони потребують при перекладі адекватного вибору перекладачем відповідників залежно від мовленнєвої ситуації. Перекладач має розуміти, що використання ним словникових та варіативних відповідників, вдале застосування лексико-граматичних трансформацій, намагання уникнути граматичної та лексичної інтерференції під час перекладу допоможе здійснити адекватний переклад іншомовного тексту.

ЛІТЕРАТУРА

1. Чередниченко О. Про мову і переклад. – К.: Либідь, 2007. – 248 с.
2. Рильський М.Т. Ще раз до питання про перекладність // Проблеми художнього перекладу. – К.: Дніпро, 1982. – С. 5-19.
3. Федоров А.В. Введение в теорию перевода. – М.: Наука, 1983. – 226 с.
4. Ковганюк С. Практика перекладу. – К.: Дніпро, 1968. – 275 с.
5. Кияк Т. Теорія та практика перекладу. – К.: Аконті, 2006. – 592 с.
6. Москальська О.И. Большой немецко-русский словарь. – II т. – М.: Русский язык, 1980. – 656 с.
7. Мюллер В. Великий німецько-український словник. – К.: Чумацький шлях, 2005. – 787 с.
8. Готлиб К.Г.М. Немецко-русский и русско-немецкий словарь «Ложных друзей переводчика». – М. Советская энциклопедия, 1972. – 448 с.
9. Мельничук О.С. Словник іншомовних слів. – К.: Головна редакція УРЕ, 1985. – 966 с.
10. Рахманов И.В. Немецко-русский синонимический словарь. – М.: Русский язык, 1983. – 704 с.
11. Словник синонімів української мови. – К.: Наукова думка, 2006. – 512 с.
12. Яременко В., Сліпушко О. Новий тлумачний словник української мови в трьох томах. – К.: Аконті, 2008.
13. Handlexikon in zwei Bänden. – Leipzig: Bibliographisches Institut, 1984.
14. Kluge F. Etymologisches Wörterbuch der deutschen Sprache. – Bln., N. Y.: Walter de Gruyter, 2002. – 1023 S.
15. Langenscheidts Großwörterbuch Deutsch als Fremdsprache. – Bln., München, Wien, Zürich; N. Y.: Langenscheidt, 1997. – 1212 S.
16. Der Sprachbrockhaus. – Wiesbaden: F. A. Brockhaus, 1981. – 835 S.
17. Universales Wörterbuch Duden. – Mannheim, Lpg, Wien, Zürich: Dudenverlag, 1996. – 2016 S.